

Sebastian Münsterin Isä meidän -rukous

Vuonna 1544 saksalainen heprean tutkija Sebastian Münster julkaisi suurteoksensa *Cosmographia*, joka oli oman aikansa suosituimpia tietokirjoja. Siinä hän yhdistelee tähtitiedettä, maantiedettä, kansatiedettä ja historiaa. Teos oli ensimmäinen saksankielinen alallaan, ja siitä otettiin lukuisia painoksia muillakin kielillä. Pääosan kirjasta kattavat eri maita koskevat kuvaukset, joista yksi koskee Suomea (ks. Münster 1544: 518–520). Ensimmäisenä kuvauksen julkaisi suomeksi Julius Ailio (1899: 86–88), jonka käännös tosin pohjautuu vuoden 1550 osittain erisältöiseen latinankieliseen laitokseen. Vasta muutama vuosi sitten on julkaistu Leena Miekkaavaaran (2008: 49–51) suomennos saksankielisen ensipainoksen kuvauksesta.

Kuvauksensa aluksi Münster kertoo, että Suomea olisivat hallinneet ensin ortodoksiset moskoviitit ja sitten katoliset ruotsalaiset. Moskova on luonnollisesti anakronismi, jolla hän lienee tarkoittanut Venäjän aiempaa keskusta Novgorodia. Ylipäänsä hänen antamiinsa tietoihin kannattaa suhtautua varauksella, sillä hän heti perään väittää Pohjolan muinoin olleen niin väkirikas, että täkäläistä perua olisivat muka kymmenet antiikin ja keskiajan lähteissä mainitut muinaiskansat gooteista kimmerialaisiin. Toisaalta tämäkin osoittaa hänen seuranneen tiiviisti oman aikansa huippututkimusta, koska täsmälleen saman 34 kansan listan oli esittänyt vain muutamaa vuotta aiemmin, vuonna 1539, ruotsalainen Olaus Magnus kuuluisassa *Carta marina* -teoksessaan (Miekkaavaara 2008: 30, 52–53).

Joka tapauksessa Suomen historiaa selvästi täsmällisempää tietoa Münsterillä oli Suomen maantieteestä, sillä hänen luetelmiaan paikannimiä ovat *Abo* 'Turku', *Wiburg* 'Viipuri', *Newschloß* 'Savonlinna', *Borga* 'Porvoo', *Sibbo* 'Sipoo', *Pittis* 'Pyhtää', *Chronenburg* 'Hämeenlinna', *Piente* 'Päijänne', *Lappauesi* 'Lappee', *Kiuineb* 'Kivennapa' ja *Newkirch* 'Uusikirkko' (vrt. Miekkaavaara 2008: 88–95). Paikannimien painottumista Kaakkois-Suomeen korostavat entisestään *Iegaburg* (merkitys ei selvillä), *Netaburg* 'Pähkinälinna' ja *Kexholm* 'Käkisalmi', jotka Münster mainitsee Viipurin lähellä sijaitsevina mutta moskoviittien Ruotsilta valloittamina paikkoina. Muutenkin Viipuri on jatkuvasti hänen kuvauksessaan etusijalla; väittääpä hän sitä jopa Suomen pääkaupungiksi.

Suomen kielioloja Münster kuvaa hyvin nykyaikaisesti kertoessaan, että rannikolla puhutaan ruotsia siinä missä sisämaassa suomea. Lisäksi hän mainitsee Viipurin ja Pyhtään esimerkkeinä kaksikielisistä paikoista. Ruotsin hän tunnisti aivan oikein germaaniseksi kieleksi, ja myös suomen hän tiesi omalaatuisiksi kieleksi, joka ei ole sukua germaanille tai slaaville. Tosin hänen mukaansa suomalaiset olisivat puhuneet samaa kieltä kuin saamelaiset ja jopa eräät liivinmaalaiset, joilla viitataan lähinnä virolaisiin mutta mahdollisesti myös liiviläisiin. Suomen erikoisuutta havainnollistaakseen Münster (1544: 520) esittelee samalla lyhyen suomalais- (varhaisuusylä)saksalaisen sanaston:

Leipä 'Brot', *Honeh* 'Hauß', *Caupungi* 'Statt', *Ichminen* 'Mensch', *Iuhsto* 'Käß',

Coira 'Hundt', Koing 'Künig', Laiwa 'Schiff', Iumala 'Gott', Ma 'Erde', Peiwä 'Tag', Paha 'Böß'.

Ainoastaan ei-saksankielisissä laitoksissa oikaistiin, että *Koing* (po. *König*?) olisi sittenkin saksaa eikä suomea, mutta myös niihin sana silti jätettiin paikalleen. Joka tapauksessa sanalistan tähän asti ainoa enemmän huomiota herättänyt sana on ollut *Ichminen*, joka oli puolisen vuosisataa aikaansa edellä, koska muu tuolloinen kirjasuomi suosi yhä pidempää varianttia *inhiminen* (Häkkinen 2008: 27–28). Silti sanastoakin antoisampi lingvistiksestä näkökulmasta on sitä seurannut suomenkielinen Isä meidän -rukous, joka oli ensimmäisiä laatuaan. Mikael Agricolan esikoisteos *Abckiria* on todennäköisimmin julkaistu vain vuotta aiemmin (v. 1543) kuin *Cosmographia*. Münsterin (1544: 520) teoksessa rukous kuuluu näin (ks. myös kuvaa 1):

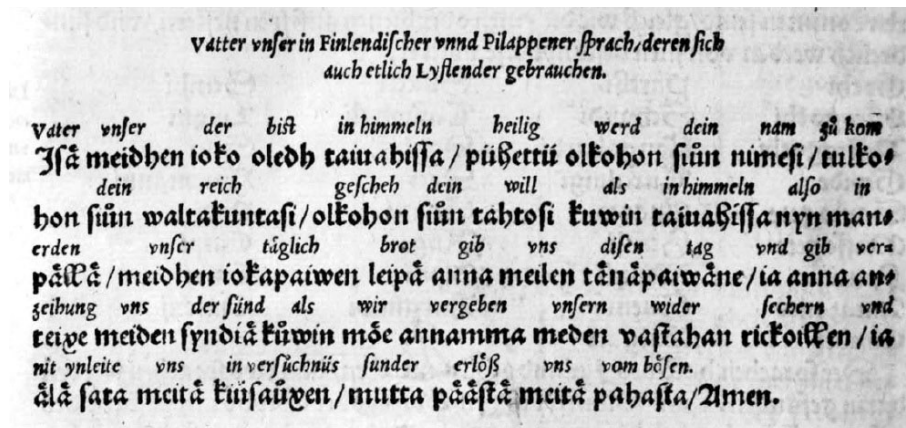
Isä meidhen ioko oledh taiuahissa / pühettü olkohon siun nimesi / tulkohon siun waltakuntasi / olkohon siun tahatosi kuwin taiuahissa nyn manpällä / meidhen iokapaiwen leipä anna meilen tänäpäiwäne / ia anna anteixe meiden

syndiä kuwin möe annamma meden vastahan rickoillen / ia älä sata meitä kiusauxen / mutta päästä meitä pahasta / Amen.

Sanalistan tavoin Isä meidän -rukous on esitetty tässä saksankielisen ensipainoksen mukaisessa kirjoitusasussaan. Myöhemmissä laitoksissa nimittäin kaikenlaiset paino- ja kielivirheet lisääntyvät entisestään, jolloin suomalainen kielenaine on vääristynyt toisinaan suorastaan koomiseksi. Esimerkiksi kun ensipainoksessa on glossattu eli käännetty sanatarkasti *taiuahissa* 'in himmeln', myöhempien laitosten morfosyntaktinen analyysi kuuluu *taiu* 'in', *ahissa* 'himmeln' (sic!). Tosin yksittäisiä poikkeuksia löytyy; esimerkiksi Heikki Ojansuun käyttämään painokseen on korjattu edellä olevasta versiosta sekä *nyn* > *nijn* että *meden* > *meiden* (1904: 130).

Rukouksen kieli

Münsterin Isä meidän -rukouksen kieltä onkin ensimmäisenä käsitellyt juuri Ojansuu (1904: 130–131), joka katsoo sen perustuvan ”etupäässä itäsuomen murteeseen, lähinnä sen karjalaiseen muotoon”.

Kuva 1.
Isä meidän -rukous (Münster 1544: 520).

Hänen päätodisteinaan ovat persoona-pronominit *siun* ja *myö* (*möe*), translatiivipäätte *-kse* (*anteixe*) sekä monikon 1. persoonan omistusliitteen puuttuminen (*meidhen leipä*, *meiden syndiä*, *meden vastahan rickoillen*), mutta hän mainitsee myös painottoman tavun jälkeisen yksinäis-*h*:n (*taiuahissa*, *olkohon*, *tulkohon*, *vastahan*) sekä allatiivipäätteen *-llen* (vrt. *meilen*, *rickoillen*). Toisaalta hän samalla ihmettelee δ :n säilymistä (vrt. *meid(h)en*), jota on aina pidetty yhtenä tunnusmerkkisimmistä länsimurteellisuuksista (esim. Rapola 1961: 33–38).

Seuraavaksi rukousta lingvistisesti analysoi laajemmin vasta Osmo Nikkilä (1994: 23–24, 81–83, 139, 154), joka katsoo sen olevan ”selvästi sidoksissa yleisuomalaiseen Isä meidän -rukouksen käännöstraditioon” (mts. 24). Silti hän vielä lisäsi edellä mainittuihin mahdollisiin itäsuomalaisuuksiin inessiivipäätteen *-ssa* (*taiuahissa*), relatiivipronominin *joko* (*ioko*) sekä jopa jälkitavujen diftongiutumisen *ee > ei* (*anteixe*). Erityisesti hän pani merkille, että kyseessä on ainoa 1500-luvun suomen teksti, josta kokonaan puuttuu yksikön 2. persoonan omistusliitteen loppuheitto (*nimesi*, *waltakuntasi*, *tahtosi*). Näillä perusteilla hän päättelee ”kirjoittajan kotiseudun olleen itäisimmällä Suomen alueella” (mts. 154).

Ojansuusta poiketen Nikkilä ei mitenkään huomioinut δ :n säilymistä, jolle oikeastaan ensimmäisen vakuuttavan selityksen antaa vasta Harri Uusitalo (2015: 55; 2016: 167–168). Hän näet toteaa aivan oikein, että persoonapronominien *siun* ja *myö* sekä *meidän* yhdistelmä on mahdollinen ainoastaan kaakkoishämäläisissä murteissa (ks. Kettunen 1940: kartat 29, 79, 113), joiden Iitin ryhmästä niin ikään paikoin tavataan jälkitavujen diftongiutumista *ee > ei* (Lindén 1944: 36; Rapola 1966: 443). Viimeksi mainittua näyttää aiemmin esiintyneen laajemmaltikin, sillä sitä tavataan erityisen usein pernalaisen Agricolan teksteissä (Ikola 1988: 42–46).

Myös painottoman tavun jälkeistä yksinäis-*h*:ta ja allatiivipäätettä *-llen* tavataan edelleen säilyneinä kaakkoishämäläisten murteiden Iitin ryhmässä (Lindén 1942: 113–126, 164), jos kohta molempia esiintyi vanhan kirjasuomen aikoihin selvästi nykyistä laajemmilla alueilla (Rapola 1933: 195–202, 239–240). Toisaalta vaikka inessiivipäätte *-ssa* ja yksikön 2. persoonan omistusliite ovat nyttemmin kaakkoishämäläisissä murteissa olleet loppuheittoisia (Lindén 1944: 89, 97), siitä ei tietenkään voi eikä saa vetää sitä johtopäätöstä, että tilanne olisi ollut täsmälleen sama jo keskiajan ja uuden ajan vaihteessa.

Jopa translatiivipäätte *-kse* voisi selittyä arkaismina, sillä nykysuomessakin ovat edelleen säilyneet kivettyneinä adverbeina *luokse* ja *taakse* (Uusitalo 2015: 47; 2016: 168). Ojansuu (1904: 131) tosin arvelee, että *anteixe* olisi ollut metateettinen painovirhe asusta *†anteexi* — samalla tavalla kuin *ioko* assimilatorinen painovirhe asusta *†ioka* (vrt. myös Uusitalo 2015: 29). Silti kuten Nikkilä (1994: 81) huomauttaa, myös Agricolalla *ioco* esiintyy kahdesti relatiivipronominina, mikä jälleen näyttäisi tukevan sitä Uusitalon hypoteesia, että Münsterin suomalainen kielenopas olisi ollut lähtöisin samoilta seuduilta.

Münsterin Isä meidän -rukouksen oikeastaan ainoa kaakkoishämäläisyyttä vastaan puhuva piirre on monikon 1. persoonan päätte *-mma* (*annamma*). Nykyisin kaakkoishämäläisissäkin murteissa vallalla oleva passiivin käyttö monikon 1. persoonan asemesta on vasta aivan viime vuosisatoina räjähdysmäisesti levinnyt savolaisuus (Nirvi 1947: 34–47), mutta sen sijaan odotuksenmukaisempi (kaakkois)hämäläinen monikon 1. persoonan päätte olisi ollut *-mme* (Rapola 1962: 75). Se tavataan myös tähän asti vanhimpana pidetystä hämäläismurteiden ”kielenmuistomerkestä”, nimittäin Kustaa Vaasan suomenkielisestä kirjeestä vuodelta 1555 (Nikkilä 1994: 36–37).

Tunnetusti Erkki Itkonen (1955) ensimmäisenä esitti, että alkuaan *-mmA* olisi ollut monikon ja *-mme* puolestaan kaksikon 1. persoonan pääte. Koska monikko ja kaksikko lankesivat muotokategorioina yhteen jo keskikantasuomessa, ei tunnu todennäköiseltä, että molempien päätteet olisivat jatkaneet rinnakkaiseloan. Pikemmin myöhäiskantasuomalaisista perintöä oli vain *-mmA*, kun taas *-mme* oli vastaavan persoonapronominin *me* analogiaa. Koska tässäkin tapauksessa *-mmA* on siis arkaismi ja *-mme* innovaatio, on sinänsä mahdollista, että *-mmA* oli keskiajan ja uuden ajan taitteessa edelleen säilyneenä kaakkoishämäläisissä murteissa.

Rukouksen oikeinkirjoitus

Jos Münsterin Isä meidän -rukouksen fonologia on ollut vain harvojen huvinä, sama voidaan sanoa myös sen ortografiasta, jota ainoastaan Uusitalo (2015: 27–31, 45) on ohimennen vertaillut muiden reformaatioaikaisten Isä meidän -rukousten ortografiaan. Päähuomio hänellä on kuitenkin ollut leksikossa ja syntaksissa. Niinpä kukaan ei näyttäisi kiinnittäneen huomiotaan rukouksen ortografisiin erikoisuuksiin, joista voi helposti jäädä havaitsematta tekstin lähes kauttaaltaan noudattama nykysuomen mukainen /k/ = <k> (josta ainoat poikkeukset ovat /kk/ = <ck> ja /ks/ = <x>). Agricolalle samoin kuin muulle vanhalle kirjasuomellehan on tyypillistä takavokaalien edellä <c>, poikkeuksena kuitenkin *u:n* edellä myös <q>.

Takavokaalien etinen <k> on tähän saakka tulkittu keskiaikaisuudeksi (Rapola 1933: 76–79) tai lakikielisyysdeksi (Koivusalo 1984: 32–42), mutta Münsterin Isä meidän -rukousta ei ole mainittu näissä pohdinnoissa. Joka tapauksessa ulkomaiset esikuvat ovat selviä: <c> ja <q> ovat latinalaisen ortografian mukaisia, <k> taas ruotsalaisen ja saksalaisen. Münsterin saksalaisuuden muistaen rukouksen

ortografiset saksalaisuudet eivät tule yllätyksenä. Niistä silmiinpistävimmät ovat /y/ = <ü> (*pühettä*) ja /ii/ = <y> (*nyn*), joskin mukaan mahtuu myös ruotsalaisen ortografian mukainen /y/ = <y> (*syndiä*).

Mielenkiintoista kyllä juuri *syndiä* sisältää toisenkin ”agricolalaisuuden” /nt/ = <nd>, vaikka muun rukouksen noudattama ortografia on /nt/ = <nt> (*walkuntasi, anteixe*). Tuntuu siis jopa siltä, että *syndiä* olisi tekstissä myöhempi lisä, jolla olisi korvattu jokin aiempi sana. Merkittäväksi tämän tiedon tekee se, että nimenomaan *syndiä* on ollut ainoa syy epäillä tekstin keskiaikaisuutta, koska katolinen Isä meidän -rukous perustuu Matteukseen, joka Luukkaasta poiketen puhuu ’velasta’ eikä ’synnistä’ (Pirinen 1988: 11–12; Heininen 2007: 178–179). Toisin sanoen muu rukous saattaisi siis sittenkin palautua keskiajalle tätä yhtä ainutta jälkikäteen korjattua sanaa lukuun ottamatta.

Münsterin vähintään kahteen kielenoppaaseen viittäisi sekin, että Isä meidän -rukouksesta poiketen hänen sanalistassaan <c> on mahdollinen takavokaalien edellä (*Caupungi, Coira*). Tosin myös sanalistassa ovat omat saksalaisuutensa kuten konsonanttien etinen <ch> (*Ichminen*), koska <h> on samassa asemassa varattu merkitsemään tuolloin vasta yleistyneessä olleeseen nykysaksalaiseen tapaan edeltävän vokaalin pituutta (*Iuhsto*). Jos lukija ihmettelee ’juustoa’ tarkoittavaa sanaa keskeisimpien perussanojen joukossa, muistettakoon Münsterin työskennelleen heprean professorina juustoistaan nykyisin maailmankuulun Sveitsin Basellissa (McLean 2007: 31–42).

Münsterin tiedetään matkustelleen kirjaansa varten lähinnä Keski-Euroopassa, mutta hän hyödynsi kaikkia mahdollisia saatavillaan olleita kirjallisia lähteitä, joiden lisäksi hänellä oli laaja verkosto informantteja ympäri Eurooppaa. Kustaa Vaasan saksalaisen neuvonantajan Georg Normanin on jopa sanottu haamukirjoittaneen Ruotsia koskevan kuvauksen (McLean

2007: 160), joten hänellä olivat mahdollisesti sormensa pelissä myös sitä seuraavassa Suomea koskevassa kuvauksessa. Toisaalta esipuheessaan Münster ilmoittaa tietolähteikseen myös ”jotkut Suomesta” (”ettlich auß Finland”, 1544: *Vorred*).

Uusitalo (2015: 55–56; 2016: 169) arvelee, että informantteihin olisi voinut kuulua viipurilainen Simon Henrici tai pernaljalainen Martinus Teit, joskin molemmat olivat Wittenbergissä osa Agricolan välitöntä lähipiiriä ja todennäköisesti mukana jopa tämän käännöstyöryhmässä (Heininen 2007: 83, 237, 360; Häkkinen 2016: 27, 60). Tästä syystä juuri heidän on vaikea kuvitella olevan koko reformaatioajan ortografisesti, leksikaalisesti ja syntaktisesti omaleimaisimman Isä meidän -rukouksen käännöksen takana (käännöksen erikoispiirteistä ks. Uusitalo 2015, 2016).

Münsterin Isä meidän -rukouksen ortografiassa pistää silmään saksalaisuuden lisäksi tarkkuus: yhtä foneemia vastaa keskimäärin harvempi grafeemi kuin muussa vanhassa kirjasuomessa. Esimerkiksi vaikka vokaalikvantiteetti on rukouksessa merkitty vain kerran (esim. *päästä*), vokaalikvaliteetti on sitä vastoin kuvattu tarkasti, koska /e/ ja /ä/ on osattu erottaa toisistaan selvästi paremmalla onnistumisprosentilla kuin muuten 1500-luvun kirjasuomessa. Merkittävin poikkeus /äi/ = <ai> (*iokapaiwen, tänäpäiwäne*) selittyy sekin saksalaisuutena, sillä tuolloinen saksa oli käymässä läpi kehitystä [ɛi] > [ai] (Reichmann & Wegera 1993: 57–59, 64–67).

Luonnollisesti aina voidaan vedota siihen, ettei näin lyhyt tekstikatkelma todista mitään, mutta erot ovat kuitenkin selviä, jos vertailemme Münsterin tekstiä muihin reformaatioajalta meidän päiviimme säilyneisiin Isä meidän -rukouksiin (ks. Uusitalo 2015: liitteet 1–2). Mielienkiintoista kyllä saman voi sanoa niin ikään saksalaista ortografiaa viljelleestä vanhasta kirjavirosta: jopa se selvisi keskimäärin vähemmillä grafeemeilla fonee-

mia kohden kuin vanha kirjasuomi (Savijärvi 1992: 56–59) – näin siitä huolimatta, että saksan oma tuolloinen ortografia oli kaikkea muuta kuin fonemaattinen (Reichmann & Wegera 1993: 18–22).

Syytä onkin kysyä, olisiko ollut edes mahdollista, että Münster ja Norman olisivat kenneet näin tarkkaan oikeinkirjoitukseen, jos he olisivat vain kirjanneet ylös joltakulta suomalaiselta suullisesti kuulemansa Isä meidän -rukouksen. Vaikka etenkin Münster oli etevä filologi, lopputuloksen silti odottaisi olleen lähempänä sellaista kaaosta kuin heidän nimeltä tuntemattomalla maanmiehellään, joka vuosisataa aiemmin oli käynyt Turun piispalta taltioimassa Nürnbergissä käsikirjoituskopiona säilyneeseen matkakertomukseensa seuraavan sitaatin: *Mÿnna thacht on gernast spuhosomen gelen Emÿna dajda* (’minä tahdon kernaasti puhua suomen kielen, en minä taida’; Wulf 1982; T. Itkonen 1984).

Rukouksen alkuperä

Münsterin jälkipolville ikuistama Isä meidän -rukous vaikuttaisi siis suomentaitoisen kirjoittamalta, joskaan en lähde arvailemaan hänen henkilöisyyttään. Välttämättä hän ei enää ollut edes elossa 1500-luvulla, sillä kuten edellä mainittu matkakertomus on meitä muistuttamassa, myös Münster saattoi teoriassa käyttää Suomen kuvauksensa lähteenä nyttemmin hävinnyttä keskiaikaista matkakertomusta, joka olisi sisältänyt jonkun suomentaitoisen kirjaaman Isä meidän -rukouksen käännöksen. Lopuksi Münster olisi vielä varmuuden vuoksi kielentarkastuttanut tekstin jollakulla suomalaiskontaktillaan, joka olisi syystä tai toisesta korjannut siihen sanan *syndiä*.

Korostettakoon edellä esitetyn olevan pelkkää spekulatiota, sillä tietysti suomalainen kielenopas oli itsekin saattanut olla Münsterin kanssa suorassa kirjeenvaihdossa. Yhtä kaikki koska Münsterin

Suomen kuvaus on niin vahvasti Viipurikeskeinen, olisi houkuttelevaa ajatella hänen tietolähteensä vaikuttaneen juuri Viipurissa. Samalla selittyisi rukouksen omakeimaisuus, sillä se ei olisi kuulunut muiden reformaatioajalta säilyneiden rukousten kanssa turkulais-länsisuomalaiseen vaan viipurilais-itäsuomalaiseen traditioon (vrt. Schalin 1936). Lisäksi selittyisi jopa sen saksalainen ortografia, koska Viipuri oli läpi keskiajan Suomen saksalaistunein kaupunki (ks. esim. Schweitzer 1993).

Tämä ei tietenkään ole ristiriidassa rukouksen kaakkoishämäläisyyden kanssa, vaan minkä tahansa muun kaupungin tavoin myös Viipuri haali asukkaita ja ennen kaikkea opiskelijoita ympäröivältä maaseudultaan. Sitä paitsi kuten Uusitalo (2015: 55; 2016: 168) on muistuttanut, tuolloiset murrerajat saattoivat poiketa nykyisistä. Myöhemminkään hämäläis- ja kaakkoismurteiden raja ei näet ole ollut kovin jyrkkä vaan pikemmin liukuva; esimerkiksi suosituin Vehkalahden ja Virolahden väliin vedetty murreraja perustuu lähinnä *d:n, *cr:n ja *VhC:n edustuksiin, kun taas *cc:n, *tv:n ja *tr:n edustuksilla se sijoittuisi idemmäksi Virolahden ja Säkijärven väliin (ks. tark. Rapola 1961: 90–91).

Hämäläisten ja karjalaisten varhaisin heimoraja on tosin useimmiten paikannettu Kymijoen, mutta todellisuudessa kyse oli vain ruotsalaisen esivallan mieltävaltaisesti vetämästä Hämeen ja Viipurin linnaläänien välisestä hallintorajasta (Korpela 2006: 462–463). Kaakkoishämäläinen murrealue on keskiajalla saattanut levitä idemmäksi myös kruunun tietoisien uudisasutuspolitiikan seurauksena (vrt. Leskinen 1964: 105–106). Kaakkoismurteellisuudet lienevätkin vieneet voiton Vehkalahden ja Viipurin välisellä siirtymämurrealueella vasta Vanhan Suomen aikana vuosina 1721–1812 (vrt. mas. 112–113).

Oli miten oli, Uusitalon teoria Müns-terin Isä meidän -rukouksen kaakkoishämäläisyydestä vaikuttaa vähintään lupaa-valta, sillä ratkaisevat todisteet *meid(h)en*

ja *siun* esiintyvät molemmat rukouksessa useampaan kertaan. Painovirheistä ei siis voi olla kyse, ja muutenkin rukouksen oikeinkirjoitus on sen verran mallikasta, ettei ole pienintäkään syytä olettaa juuri näitä kahta sanaa poikkeuksellisiksi. Sen sijaan rukouksen keskiaikaisuutta on pelkin kielensisäisin kriteerein erittäin vaikea vahvistaa, koska kielelliset arkaismit voivat teoriassa yhtä hyvin selittyä konservatiivisella murrepohjalla kuin varhaisella ajankohdalla.

PETRI KALLIO
etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Lähteet

- AILIO, JULIUS 1899: Suomi Sebastian Müns-terin 1500-luvun alkupuolella ilmesty-neessä kosmografiassa. – *Suomen Museo* 6 s. 85–88.
- HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.
- HÄKKINEN, KAISA 2008: *Suomen kielen historia 2. Suomen kielen tutkimuksen historia*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 78. Turku: Turun yliopisto.
- 2016: *Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish*. Studia Fennica 19. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- IKOLA, OSMO 1988: Agricolan äidinkieli. – Esko Koivusalo (toim.), *Mikael Agricolan kieli* s. 25–68. Tietolipas 112. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI 1955: Onko itämerensuo-messa jälkiä duaalista? – *Virittäjä* 59 s. 161–175.
- ITKONEN, TERHO 1984: Vanhimmat kir-jatut suomen lauseet. – *Virittäjä* 88 s. 467–468.
- KETTUNEN, LAURI 1940: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOIVUSALO, ESKO 1984: Mikael Agricola ja

- suomalainen lakikieli. – *Sananjalka* 26 s. 31–44.
- KORPELA, JUUKA 2006: Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen. Mikä se on! – *Historiallinen aikakauskirja* 104 s. 454–469.
- LESKINEN, HEIKKI 1964: Suomen itämurteet keskiajan ja uuden ajan taitteessa. – *Virittäjä* 68 s. 97–115.
- LINDÉN, EEVA 1942: *Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria I. Konsonantis-to*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 219. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1944: *Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria II. Vokaalisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 219. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MCLEAN, MATTHEW 2007: *The cosmography of Sebastian Münster. Describing the world in the Reformation*. Aldershot: Ashgate.
- MIKKAVAARA, LEENA 2008: *Suomi 1500-luvun kartoissa. Kuvauksia ja paikannimiä*. Helsinki: AtlasArt.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1544: *Cosmographia*. Basel: Henrichus Petri.
- NIKKILÄ, OSMO 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Opera Fennistica & Linguistica 8. Tampere: Tampereen yliopisto.
- NIRVI, R. E. 1947: *Passiivimuotojen aktiivis-tumisesta*. Suomi 104. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OJANSUU, HEIKKI 1904: Vanhimmat Isämeidän rukoukset suomen kielellä. – *Virittäjä* 8 s. 130–134.
- PIRINEN, KAUKO 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. – Esko Koivusalo (toim.), *Mikael Agricolan kieli* s. 9–24. Tietolipas 112. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1933: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin 1. Vanhan kirja-suomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1961: *Johdatus suomen murteisiin*. Toinen, uudistettu painos. Tietolipas 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1962: *Vanha kirjasuomi*. Toinen, uudistettu painos. Tietolipas 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luen-not*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- REICHMANN, OSKAR – WEGERA, KLAUS-PETER 1993: *Schreibung und Lautung*. – Robert P. Ebert, Oskar Reichmann, Hans-Joachim Solms & Klaus-Peter Wegera (toim.), *Frühneuhochdeutsche Grammatik* s. 13–163. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte A. Hauptreihe 12. Berlin: De Gruyter.
- SAVIJÄRVI, ILKKA 1992: Viron kirjakielen varhaisvaiheet suomen peilissä. – Hannu Remes (toim.), *Lähivertailuja* 6 s. 53–78. Kielitieteellisiä tutkimuksia 27. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- SCHALIN, OLAV D. 1936: Hava Wiborg och Nyland utgjort en tidig härd för reformationen? – *Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv* 11 s. 106–116.
- SCHWEITZER, ROBERT 1993: *Die Wiborger Deutschen*. Saksalaisen kulttuurin edistämisseitön julkaisuja 6. Helsinki: Saksalaisen kulttuurin edistämisseitö.
- UUSITALO, HARRI 2015: *Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.
- 2016: Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten suhteet toisiinsa ja lähdeteksteihin kielellisten erojen valossa. – *Sananjalka* 58 s. 159–174.
- WULF, CHRISTINE 1982: *Zwei finnische Sätze aus dem 15. Jahrhundert*. – *Ural-Altai-sche Jahrbücher. Neue Folge* 2 s. 90–98.